

SZEGEDI NÓRA

A kifejezésről – felsőfokon

Rónai András: *A kifejezés*. Budapest, L'Harmattan. 2017. 194 oldal

A 2017-es év gazdag fenomenológiai könyvtermésének egyik fontos darabja Rónai András nagyszerű kötete, amely azonban nem csupán a fenomenológusok figyelmére tarthat joggal számot, hanem szélesebb olvasóközönség számára is érdekes lehet. Nem elsősorban azért, mert a kifejezés a nyelvészetnek, a pszichológiának vagy a kommunikációelméletnek is témája, hiszen a szerző mindjárt az *Előszó* elején leszögezi, hogy filozófiai elemzésre készül. Inkább mert olyan jelenséget (fenomént) vizsgál, amely mindennapjaink része, és amelynek nehézségeivel folyamatosan küzdünk mindannyian. Ám ez még nem lenne elegendő ahhoz, hogy jó szívvel ajánlhassuk a könyvet akár olyanoknak is, akik nincsenek otthon a filozófiai-fenomenológiai szakirodalomban. Rónai András munkája – legalábbis annak első része – attól lehet tanulságos és izgalmas „amatőr szemmel” is, mert ezt a közönséges fenomént igyekszik mindennapi nyelven és mindennapi helyzetekből kiindulva elemezni. Ebben Stanley Cavell van segítségére, aki a fenomenológus Emmanuel Lévinas mellett a másik inspirációs forrása, és aki a mindennapi nyelv filozófiájának egy sajátos változatát képviseli.

A könyv tehát alapjában véve e két szerzőre épít, ám szerkezete nem szokványos: Rónai András nem annak vizsgálatával kezd, mit mondtak a kifejezésről kiin-

dulópontjaként szolgáló filozófusai, hogy azután ezt kiegészítse saját meglátásaival, hanem mindjárt magához a kifejezés fenoménjéhez fordul és ezt elemzi, több oldalról megközelítve. Természetesen nem tagadja, hogy szempontjait nagyban meghatározták Lévinas és Cavell belátásai, ám ebben a könyv felét kitevő első részben a hangsúly „magára a dologra” esik. A második rész szinte teljes egészében sajátos szempontú Lévinas-értelmezés: a szerző itt a kifejezés fogalmát középpontba állítva vizsgálja a két fő művet, a *Teljesség és végtelent*, illetve a *Másként, mint lenni, avagy túl a létent*. Ez az egyébként bőszeges Lévinas-szakirodalomban szokatlanul számitó megközelítés, melynél Rónai András még leginkább Étienne Feron könyvére tudott támaszkodni (*De l'idée de transcendance à la question du langage: l'itinéraire philosophique de Levinas*. Grenoble, J. Millon, 1992), kifejezetten izgalmassá és termékennyé teszi Lévinas-olvasatát.

Ő azonban nem áll meg az interpretációnál, hanem a kifejezés problémájának vezérfonalán megpróbálja továbbgondolni Lévinast. Ehhez először is leválasztja a kifejezés és Mondás lévinasi elemzéséről az ehhez kapcsolódó etikai és ontológiai téziseket, mert úgy látja, hogy utóbbiak akadályozzák a kifejezés fenoménjének pontos leírását, mindenekelőtt a kifejezés tartalmáét. Ahogy írja: „Lévinas végső so-

ron nem tud számot adni arról, hogy a kifejezés *valaminek* a kifejezése” (155). A kifejezés tartalmát ugyanis úgy érti, „mint ami *rögtön* a totalitásba, illetve a Mondott szinkrón struktúráiba illeszkedik bele” (uo., kiemelés az eredetiben). Ezzel összefüggésben Lévinas a másik kifejezésének – Rónai András terminusával – „etikai kvázi-tartalmát” tulajdonít (Ne ölj!), ami miatt az én kifejezésem mindig válaszként értelmeződik. A szerző persze tisztában van azal, hogy az operáció a lévinasi filozófia legnagyobb hatású gondolatait távolítja el (a kifejezés mint végtelen felelősség, a kifejezés mint válasz), de nem bánja. Úgy véli, ez az ára, hogy megnyíljon az út annak a hétköznapi fenoménnek a precíz elemzése előtt, amelyet kifejezésnek nevezünk. Ehhez hívja segítségül Cavellt, aki támpontot ad – mégpedig az elismerés fogalmán keresztül – „[a]nnak elgondolásához, hogy a kifejezésben kifejezett miként konstituálódik interszubjektív módon” (168). Ilyenformán lehetővé válik annak a hiátusnak a betöltése, amelyet Lévinas hagyott.

Az eddigiekből remélhetőleg kiderült, hogy a könyv második része önmagában is komoly és önálló teljesítmény a maga jellegzetes Lévinas-interpretációjával. A szerző azonban talán még inkább elemében van, amikor magára a kifejezés fenoménjére összpontosít, és számos, a mindennapi életből vett érzékletes és szellemes példán illusztrálva bemutatja különféle aspektusait. A következőkben néhány kulcsfogalmat kiemelve igyekszem képet adni erről az első részről, miközben bizonyos pontokon kritikai megjegyzéseket és javaslatokat is megfogalmazok.

Ahogy Rónai András mindjárt a *Bevezetésben* világossá teszi, „két szinten” beszélhetünk kifejezésről.

Egyrészt egyes kifejezésekről van szó, amelyek megvitathatók, és akár az is kiderülhet róluk, hogy nem is kifeje-

zések; másrészt arról a transzcendentális színtről, amely lehetővé teszi, hogy egyes cselekedeteimmel kapcsolatban egyáltalán *felmerülhessen a kérdés*, hogy kifejezések voltak-e. Ez utóbbi értelemben mondható, hogy kifejezés vagyok: amennyiben az interszubjektív térben létezem, annyiban minden cselekedetem, minden, ami vagyok, kifejezéssé lehet (a szó első értelmében). (15.)

Az interszubjektív teret, amely lehetőségfeltétele a kifejezésnek, a megszólítás nyitja meg, amelyet itt tág értelemben kell venni, hiszen például a tekintetek összetalálkozása is annak számít. Noha a fogalom közkeletű fenomenológiai terminus, a szerző Lévinastól, Waldenfelstől vagy Mariontól eltérően használja: nem kapcsol hozzá sem etikai tartalmat, sem feleletigényt, sem a meglepetés mozzanatát. Egyszerűen azt a pillanatot érti alatta, amikor a másik figyelme rám irányul (akár az ő kezdeményezésére, akár az enyémre), és ennek mindketten tudatában vagyunk, illetve ő azt is tudja, hogy ezt én is tudom. Ez utóbbi feltétel azért fontos, mert ha a másik nem tudja, hogy én tudom, hogy ő lát vagy hall engem, akkor nem nyílik meg az interszubjektív tér. (Például ha a másik megles.) Persze ebben az esetben is jelentéssel bír viselkedésem a másik számára, de nem mondhatjuk, hogy valamit kifejeztem vele.

A kölcsönösen egymásra vonatkozó tudások mint a kifejezés feltételei azonban korántsem jelentenek szimmetriát: a kifejezés alapvetően aszimmetrikus viszony. Ezt mindjárt a keletkezésénél tetten érhetjük: egyrészt a kifejezés terének megnyílása végső soron a másikon múlik, akkor is, ha én szólítottam meg őt (18), másrészt megnyilvánulásaim csak a másik által lesznek kifejezéssé, attól, hogy ő annak veszi őket (25 skk.). Látható, hogy ez az aszimmetria sajátos passzivitással jár

együtt, olyannal, amely nem egy lehetséges aktivitás ellenpárja: ez a „nem tudok nem kifejező lenni” passzivitása (31). Jól látható itt – és a szerző még külön fel is hívja rá a figyelmet – a lévinasi inspiráció. Az aszimmetria egyúttal kiterjed a kifejezés utólagos megvitatására, amelynek Rónai András egy több alfejezetből álló hosszabb fejezetet szentel. (Azért annyira nem hozsuzút, mint ahogyan azt a tartalomjegyzék mutatja – sajnos a L’Harmattan nyomdájának ördöge jócskán összekavarta a könyv egyébként logikus és arányos tagolását.) Hiszen ha vitatémává válik a kifejezésem (kifejeztem-e valamit egyáltalán, s ha igen, mit?), akkor is a másiké a döntő szó: ha nem fogadja el magyarázatomat, akkor ugyan visszavonulhatok a saját szubjektív igazságaim terébe, ám az interszubjektív tér „entitásai” felett továbbra is ő diszponál (71–72).

A kifejezés megvitatásáról szóló részt követő „Szándék, tudat, tudatalatti” című fejezetben a szerző „egy túlságosan is hosszasan visszatartott kételynek” ad hangot: vajon nem szorult-e az eddigi elemzések során háttérbe a szándék és a tudatosság, miközben „a kétségkívül előforduló kivételeket leszámítva mégiscsak azt fejezzük ki, amit akartunk?” (56). Noha Rónai András elismeri ez utóbbit, felhívja a figyelmet arra, hogy éppen ezekben a sikeres esetekben nem is merül fel a szándék kérdése. Ha már a szándékot firtatjuk, akkor az azt jelenti, hogy valamiért problematikussá vált a kifejezés. A szándék kérdése azonban azért különösen érdekes, mert szoros kapcsolatban áll azzal, hogy egyáltalán mi számít kifejezésnek. A szerző ugyanis amellet érvel, hogy „éppen az (lesz) kifejezés, amiről elismerem, hogy valamilyen értelemben szándékos volt (és nem pusztán megesett vagy jelentett valamit)” (59). Természetesen a szándékosság elismerése nem feltétlenül jelenti, hogy *tudatos* szándékot ismerek el: nagyon is lehetséges,

hogy éppen a szándék megvitatása során jövök rá, hogy tulajdonképpen mit akarom kifejezni, vagy pedig egy önkéntelen mozdulatról utólag látom be, hogy valamit kifejeztem vele. Ezeket az eseteket a „tudatalatti” kategóriájába sorolja Rónai András, megjegyezve, hogy ezen nem a pszichológia tudattalanját érti.

A fejezet végén egy „határesetet” tárgyal, amely véleménye szerint megvilágíthatja a tudatosság és szándékosság problémáját: az elpirulást (63–65). Ezzel kapcsolatban azt állítja, hogy a pirulás természetesen *jelentheti* a szégyenemet, ám nem mondhatjuk a szégyenem *kifejezésének*, mivel ab ovo nem lehet szándékos. Ez azt sugallja, hogy az olyan testi reakciók, amelyekkel kapcsolatban fel sem merülhet a szándékosság kérdése, ki vannak zárva a kifejezések köréből. Ezt az állítást több szempontból is vitatom. Először is nem látom a különbséget az önkéntelen gesztusok (a szemöldökráncolás mint a harag, a hirtelen kézmozdulat mint az idegesség kifejezése) – amelyekről Rónai András elismeri, hogy lehetnek kifejezések – és a pirulás között. Igaz, hogy előbbiekre szándékosan is képes vagyok, miközben elpirulni nem tudok akaratlagosan, de *mint haragom vagy idegességem kifejezői* ezek éppúgy önkéntelenek, mint a pirulás. Semmivel sem kevésbé értelmetlen azt mondani, hogy hirtelen kézmozdulatommal idegességemet *fejeztem ki*, mint hogy arcpirulásommal *szégyenemet fejeztem ki*. Viszont mindkét esetben mondhatom, hogy *ez* vagy *az fejeződött ki* bennük. Világos természetesen, hogy valamilyen módon ki kell zárni a kifejezés köréből az olyan testi megnyilvánulásokat, mint például a bárányhimlőt jelző piros pettyek az arcon. A megvitatás azonban véleményem szerint jobb kritériuma annak, hogy valami kifejezés lehet-e vagy sem, mint a lehetséges szándékosság: ha egy megnyilvánulással kapcsolatban értelmesen felvethető, hogy mit

jelent (mi fejeződik ki benne), akkor arról mondhatjuk, hogy kifejezés volt. Ezt a kritériumot egyébként maga a szerző veti fel, ám azonnal el is utasítja azzal, hogy a megvitathatóság a jelentés viselkedésnek is jellemzője (65). Ez igaz, ámde kifejezés és jelentés viselkedés között máshol húzódik a határ: a jelentés viselkedés abban különbözik a kifejezéstől, hogy utóbbi egy interszjektív térben megy végbe (92).

Nyilvánvaló persze, hogy mélyebb problémáról van itt szó, mint hogy egy bizonyos jelenséget (elpirulás) tekinthetünk-e kifejezésnek vagy sem. Rónai András a pirulás kapcsán azzal küzd – és ez a birkózás tetten is érhető a szövegben –, hogy bármennyire ki vagyok szolgáltatva mint kifejező (a másiknak, a testemnek, a tudattalanomnak, a nyelv lehetőségeinek), mégsem pusztá elszenvetője vagyok a kifejezésnek. Ahogy fogalmaz, a kifejezés több, „mint a másik tekintetének, jelentésadásának való kitettséggel: felkínálkozás. E többlet abban ragadható meg, hogy a kifejezés önmagára vonatkozik: kifejezem, hogy kifejezek – még ha ezt fenomenálisan, pozitívan nem is lehet minden kifejezésben felmutatni” (93). Ezzel teljes mértékben egyetértve annyit tennék még hozzá, hogy véleményem szerint ez a felkínálkozás az önmagára vonatkoztatás formájában akkor és azáltal történik, amikor részesévé válok egy interszjektív szituációnak. Ettől kezdve elfogadom (persze hallgatólagosan), hogy minden olyan megnyilvánulásom kifejezéssé lehet, amelynek értelméről vitát lehet folytatni (tehát elpirulásom is). Ettől még természetesen bármiről kiderülhet, hogy mégsem volt kifejezés, ha a megvitatás során meg tudom erről győzni a másikat. Ebből a perspektívából egyébként új megvilágításba kerül az a passzivitás is, amelyről korábban, a kifejezés aszimmetriája kapcsán esett szó. Úgy tűnik ugyanis, hogy kifejező-voltom – minthogy az interszjektív térbe való

belépéssel jön létre – valamiféle aktivitást (néha csak a beleegyezés, elfogadás, elismerés értelmében) mégiscsak feltételez. Ennek igazolása és pontos elemzése azonban már szétfeszítené e recenzió kereteit.

Még egy fontos és egyúttal komoly lehetőségeket magában rejtő megkülönböztetésről szeretnék néhány szót ejteni a továbbiakban: „alakuló kifejezés” és „a kifejezés mint kész tény” szembeállításáról. A könyv első részének kétharmadánál járva ugyanis kiderül, hogy mindaz, amit eddig a kifejezésről megtudtunk, tulajdonképpen annak csak egyik aspektusára vonatkozik, az alakuló kifejezésre; arra, amelyik az interszjektív térben létezik, és folyamatosan ki van téve a változásnak, hiszen a másik rákérdézhet, kétségbe vonhatja, én pedig rábredhetek titkos értelmére, vagy megpróbálhatom kivonni a kifejezések teréből. Cselekedeteim, megnyilvánulásaim és minden, ami kapcsolatos velem (hajviseletem, öltözködésem stb.) ugyanakkor mindig kifejezések a kész tény értelmében, akkor is, ha nem vagyok éppen benne a másikkal közös interszjektív térben. A kifejezésnek mint kész ténynek is megvan azonban a maga interszjektív tere, a nyilvánosság. Ez „egyfajta semleges tér, *elvben egyenrangú pozíciók összessége*, amelyek egyetlen másikkal sem köthetőek, de bárki elfoglalhatja és el is foglalja őket, csakúgy, mint én magam” (77).

Rónai András egy szellemes példával is érzékelteti a megkülönböztetés lényegét.

Felhevülve, szélesen gesztikulálva magyarázok valamit Antalnak: számára ez kifejezés, amely alakulhat, gesztikulációm jelentheti például azt, hogy felbosszantott, vagy azt, hogy lázba hozott a téma stb. Messziről lát minket Béla, közös ismerősünk; amikor legközelebb beszélek vele, szóba hozza, hogy látta, hogy mennyire mérges voltam a múltkor Antalra; elmagyarázom neki, hogy

csak felhevülten magyaráztam, beszélgetésünk témája hozott lázba – ekkor viselkedésem jelentéséről van szó. Egy ismeretlen, akinek nincs köze egyikőnkhez sem, lát minket – azt a *következtetést* vonja le, hogy két középkorú férfi vitatkozik, egyikük tipikus frusztrált budapestiként önti ki éppen a mérget, amúgy is ideges fajtának tűnik. Az esetről készült felvételt – miért is ne? – jóval később elemezve a huszonegyedik század elejének jellegzetes kommunikációs stílusának jegyeit keresik, öltözékünk sajátosságait és ezek jelentéseit próbálják megfejteni stb. Ugyanaz a cselekvés először kifejezésként, másodsor jelentéssel viselkedésként értelmeződik, az utóbbi két esetben pedig kész ténynek minősül, amely különféle kontextusú és érdekű értelmezésekre ad alkalmat. (77–78.)

Noha a példából egyértelműen kiderül, hogy a szerző a jelentéssel viselkedést és a kifejezést mint kész tényt egymástól is elkülöníti, az a meglátásom, hogy a valódi határvonal az alakuló kifejezés és e két másik között húzódik. Hiszen a döntő különbség az, hogy cselekvésem Antal nézőpontjából a közös interszjektív térben zajlott, s mint ilyen (alakuló) kifejezés volt, miközben Béla, a beszélgetés ismeretlen tanúja és a kommunikációtörténész egyaránt ki voltak zárva ebből a térből. Számukra csak viselkedésem jelentésének megfejtése, értelmezése maradt, akkor is, ha ehhez Bélának eleve sokkal több információ állt rendelkezésére (ismerősöm lévén), s amelyet még bővíthetett is azáltal, hogy utólag rákérdezett. Ám ez a lehetőség a lényegi szempontból, abból, hogy az eredeti interszjektív szituációból kimaradt, nem teszi a helyzetét kitüntetetté a másik két „tanúhoz” képest. Ebből a nézőpontból viszont az a „szélső eset” (79), amikor az egykori kifejező már halott, sem látszik

olyan egyszerűnek. Hiszen annak ellenére, hogy a megvitatás lehetősége már senki számára nem adott, mégis különbséget jelent, hogy valaki résztvevője volt-e annak a bizonyos megnyilvánulásnak (neki szólt-e), vagy pedig mint külső szemlélő szerzett róla tudomást. Az első esetben alakuló kifejezés *volt* számára, de már nem tud alakulni, tehát kész tény *lett*, a másodikban *elëve* kész tény volt, és ez nem változott az illető halálával.

Valójában mintha kétféle szempont keveredne itt: megnyilvánulásom akkor kész tény, ha nem megvitatható, de a megvitathatatlanság háttérben az is állhat, hogy a másik eleve nem volt benne az interszjektív térben, illetve az is, hogy benne volt ugyan, de valami miatt (meghalok vagy megszakad a kapcsolat közöttünk) lehetetlenné válik a kommunikáció. Mindezek fényében kicsit másként alakítanám a fogalmi mezőt: kifejezésnek nevezném (ahogy Rónai András is teszi egészen a most tárgyalt fejezetig) azt a megnyilvánulást, amely a másik által megnyitott interszjektív térben megy végbe, ezen belül pedig alakuló kifejezésnek azt, amelynél még fennáll a megvitatás lehetősége, lezárt kifejezésnek pedig azt, ahol már nem. Ugyanezt a megnyilvánulást jelentéssel viselkedésnek mondanám bármiféle külső szemlélő nézőpontjából. Ebben a terminológiában a fő határt az interszjektív viszonyok különbözősége jelöli ki: aki belül van a kommunikáció terén, annak a számára megnyilvánulásom kifejezés, aki kívül, annak jelentéssel viselkedés. Másodlagos szemponttá válik viszont a kifejezés alakíthatósága.

Úgy gondolom, hogy a fogalmaknak ez az átstrukturálása nem árt, hanem talán még hasznára is van a szerző céljainak. Hiszen a kifejezés két aspektusának (alakuló kifejezés, a kifejezés mint kész tény) bevezetése – ha jól látom – egyrészt arra szolgál, hogy a kifejezés különféle fajtáit

(szóbeli, írásos) osztályozza aszerint, „hogymelyik egyes formákban melyik aspektus mennyire domináns” (79). Másrészt számot akar adni azokról az esetekről, amikor a másiknak szóló kifejezés sajátos kölcsönhatásban és feszültségben áll a nyilvánosságnak szólóval. Rónai András két példát említ: az „online magánélet” összekeveredését az „online nyilvánossággal”, illetve a sztárok (celebek) széles nyilvánosság előtt zajló életét (79–81). Mindkét esetben arról van szó, hogy a meghatározott másiknak szóló kifejezés (alakuló kifejezés) egyúttal automatikusan (vagy sejtetően) megjelenik bizonyos külső szemlélők számára is (kifejezés mint kész tény), ez pedig nyilvánvalóan befolyásolja a kifejezőt, aki így egyszerre manipulálhatja a nyilvánosságot, ugyanakkor ki is van neki szolgáltatva. Teljesen egyetértek a szerzővel abban, hogy egyrészt ez a jelenség – a kifejezés két aspektusa, az alakuló és a kész tény (vagy a javasolt terminológia alapján: kifejezés és jelentéssel viselkedés) közötti játék – a kommunikáció hagyományos formáinál is létezik, másrészt hogy ez bizonyítja a kifejezés (avagy a kifejezés és a jelentéssel viselkedés) kettősségét és levezethetlenségüket egymásból. Ám éppen mivel ennek a játéktérnek a megnyílásához elég, hogy a másikkal közös interszjektív térben megjelenjen egy harmadik, úgy vélem, hogy a kifejezés második aspektusát nem kell a semleges külső szemlélőkből álló nyilvánossághoz kötni. Hiszen már akkor is megváltozhat kifejezésem, miközben Antallal beszélgetek, ha észreveszem a távolabbról figyelő Bélát, és ez lényegileg ugyanaz a jelenség, mint amikor a sztárok a „magánéletüket” rajongóik virtuális (de ettől nem kevésbé kandi) tekintete előtt élik.

Kézenfekvő feltételezésnek tűnik, hogy Rónai András könyvének gondolat-

menetében a kifejezés mint kész tény és a nyilvánosság nagyjából azt a helyet tölti be, mint „a harmadik” fogalma Lévinasnál és a hozzá kapcsolódó fenomenológusoknál (például Waldenfels, Tengelyi). Ez azonban azért nem teljesen igaz, mert a második részben, amikor a Lévinas-elemzés során kitér a harmadik problémájára, és megpróbálja azt „a Mondás *mint kifejezés*” szempontjából szemügyre venni, akkor világossá teszi, hogy számára a lévinasi harmadik *az interszjektív szituációban megjelenő* (vagy eleve benne levő) harmadik (144–145). Az a harmadik viszont, aki a kifejezés második aspektusa és a nyilvánosság kapcsán bukkan fel, *kívül áll* az (alakuló) kifejezés terén. Úgy tűnik, a szerző nagyobb jelentőséget tulajdonít az utóbbinak, szerintem azonban fontos lenne közelebbről megvizsgálni azt is, hogy a „belső” harmadik miként változtatja meg a kifejezést. Az is érdekes problémának tűnik, hogy a kétféle (belső és külső) harmadik hatása között van-e összefüggés.

Mindez azt mutatja, hogy Rónai András könyve olyan utat nyit meg a kifejezés filozófiai vizsgálata számára, amelyen mások is követhetik őt: elemzései, fogalmi megkülönböztetései további kutatásra inspirálnak. Ez elsősorban fenomenológia-felfogásának köszönhető, amelyet a „filozófiai aprómunka” komolyan vétele jellemez (8). Szerzőnk nem az olyan nagyszabású feladatok vonzzák, mint az „etika mint első filozófia” (Lévinas), „az adódás fenomenológiája” (Marion) vagy egy „fenomenológiai metafizika” (Tengelyi) megalkotása, hanem egy olyan – Dominique Janicaud kifejezésével – „minimalista” fenomenológia keretein belül gondolkodik, amely saját határainak tudatában a mindennapi tapasztalatainkat szeretné mélyebben megérteni. És ez sikerül is neki.